

ВЕРЬОВКІН В. В.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

**МОВНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ
ЛЮДИНИ ПРО ВІЙНУ В ГРЕКО-РИМСЬКОМУ,
ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ
І ДАВНЬОГЕРМАНСЬКОМУ КУЛЬТУРНИХ ПРОСТОРАХ**

Статтю присвячено ідентифікації концептуальних уявлень людини про війну та їх вербалізації в греко-римському, давньослов'янському і давньогерманському культурних просторах в контексті багатогранної проблеми еволюції античних поглядів на феномен війни в європейській філософії Нового часу (XVI–XVII ст.) та доби Просвітництва (XVIII ст.).

Ключові слова: концепт ВІЙНА, вербалізація, концептуальні уявлення, лінгвокультурологія, культурний простір, греко-римський, давньослов'янський, давньогерманський, еволюція античних поглядів.

Стаття посвящена ідентифікації концептуальних представлень человека о войне и их вербализации в греко-римском, древнеславянском и древнегерманском культурных пространствах в контексте многогранной проблемы эволюции античных взглядов на феномен войны в европейской философии Нового времени (XVI–XVII вв.) и эпохи Просвещения (XVIII в.).

Ключевые слова: концепт ВОЙНА, вербализация, концептуальные представления, лингвокультурология, культурное пространство, греко-римский, древнеславянский, древнегерманский, эволюция античных взглядов.

The article is devoted to identifying human conceptual notions of war and their verbalization in Greco-Roman, Old Slavonic and Old Germanic cultural spaces in the context of multilateral problem of evolution of classical view of the war phenomenon in Early Modern Philosophy (16th–17th cent.) and the Age of the Enlightenment (18th cent.).

Key words: concept *WAR*, verbalization, conceptual notions, linguoculturology, cultural space, Greco-Roman, Old Slavonic, Old Germanic, evolution of classical view.

Постановка проблеми в загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Протягом останніх десятиліть, що в лінгвістичній науці позначилися активними процесами гуманізації порівняльно-історичної й системно-структурної парадигм і виходом на передній план принципу антропоцентризму у працях представників когнітивної лінгвістики взагалі (О. С. Кубрякова) й лінгвокультурології зокрема (Ю. С. Степанов), війна і мир як особливі стани суспільства й типи взаємин між окремими людьми або людськими колективами постійно перебувають у центрі уваги фахівців різного профілю, котрі проводять дослідження на стику когнітивної лінгвістики і філософії, соціології, психології,

літературознавства, культурології та інших суміжних дисциплін. У сучасному мовознавстві особливу увагу сфокусовано на взаємозв'язку мови та культури: з одного боку, дослідники беруть до уваги мовну свідомість, в якій перехрещуються мовний та ментальний коди [1:335], а з іншого – аналізують лінгвокультурний простір як сферу функціонування мовних одиниць різних рівнів.

У процесі опису універсальних конструктів, до яких належать концепти ВІЙНА і МИР, поряд із загальними їх властивостями виявляються і специфічні, зумовлені світобаченням конкретного етносу. При цьому в роботах із лінгвокультурології недостатньо уваги приділяється діахронічному дослідженню вербальної репрезентації цих складних ментальних утворень в аспекті еволюції понять і їх мовних позначень, що й зумовлює **актуальність** нашої розвідки. На наше глибоке переконання, з'ясування місця, ролі й структури концепту ВІЙНА в лінгвокультурах сучасних народів Європи видається неможливим без урахування системи концептуальних уявлень архаїчної людини про війну в культурних просторах давньоєвропейських етнічних спільнот. Таким чином, під концептуальними уявленнями розуміємо культурно-зумовлені ментальні репрезентації знань, що лежать в основі понятійної системи людини й у своїй сукупності відображають культурно-історичний досвід того чи іншого народу.

Метою статті є системна ідентифікація концептуальних уявлень людини про війну та їх мовного відображення в греко-римському, давньослов'янському і давньогерманському культурних просторах в контексті багатогранної проблеми еволюції античних поглядів на феномен війни в європейській філософії Нового часу (XVI–XVII ст.) та доби Просвітництва (XVIII ст.).

Завдання статті:

1) визначити коло базових лексем військової сфери, що запозичені сучасними європейськими мовами з класичних мов, а отже сягають своїми витокami часів античності або навіть більш ранніх періодів історії та передісторії Європи;

2) з'ясувати особливості вербалізації системи античних уявлень людини про війну і їх розвитку в європейській філософії Нового часу (XVI–XVII ст.) та доби Просвітництва (XVIII ст.) шляхом аналізу значеннєвого наповнення концепту ВІЙНА за збереженими

фрагментами творів давньогрецького філософа Геракліта Ефеського, трактатом Томаса Гоббса “Про громадянина” і статтею “Війна” (Guerre) із Енциклопедії Дідро й д’Аламбера;

3) здійснити зіставний аналіз історичних свідчень та сучасних лінгвокультурологічних розвідок, предметом яких виступає специфіка концептуалізації уявлень про війну у свідомості стародавніх германців і східних слов’ян доби Київської Русі, з метою окреслення перспектив подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Наукові результати. Не буде значним перебільшенням твердження про те, що “війна в житті античного світу була майже постійним явищем” [2:398]. Ціла низка античних джерел значною мірою присвячена військовим питанням – це праці істориків Геродота, Фукідида, Ксенофонта, Полібія, Діодора Сицилійського, Тита Лівія, Діона Кассія, Плутарха, Арріана, Амміана Марцелліна, “Записки про Галльську війну” Юлія Цезаря, спеціальні праці з військового мистецтва – “Обов’язки начальника кінноти” і “Про верхову їзду” Ксенофонта, “Про захист обложених міст” Енея Тактика, “Стратегеми” Фронтіна, “Стратегеми” Поліена, “Про терміни військової справи” Модеста, “Настанови з військової справи” Веґеція та ін. У перелічених текстах висвітлюються найрізноманітніші аспекти війни – її “філософія” і “культура” її ведення, питання стратегії і тактики (варто звернути увагу на той факт, що обидва наведені слова запозичені сучасними європейськими мовами, включаючи й українську, з античного світу) і навіть військова термінологія. З грецької і латинської мов прийшли такі слова, як *трофей*, *фаланга*, *легіон*, *когорта*, *армія*, *флот*, *балістика* та ін. Відома всім європейським мовам лексема латинського походження *диктатор* первісно також означала військового командувача, наділеного надзвичайними повноваженнями в умовах війни. Слово *тріумф* також походить із військової сфери й первісно означало вшанування полководця-переможця в Римі під час його урочистого в’їзду з військом до столиці [3:1887].

Найдавніша писемна фіксація військової лексики давньогрецької мови припадає на другу половину II тисячоліття до н.е. (написи Криту і материкової Греції 1500–1200 років до н. е.), і ця лексика продовжила своє функціонування у творах Гомера (близько VIII століття до н. е.) і, далі, класичного періоду історії Греції (середині I

тисячоліття до н. е.), що свідчить про тривалий розвиток і безперервність віддзеркалення відповідної сфери у свідомості античної людини та вербалізації відповідних концептів. Військова тематика була однією з центральних у давньогрецькій і давньоримській поезії упродовж усієї історії розвитку античної літератури. Так, поет Тіртей спеціалізувався на створенні пісень, які піднімали бойовий дух спартанських воїнів, допомагаючи їм долати ворогів [4:130], а поет Архілох сам був військовим найманцем [3:125–126]. Деталізацію уявлень, пов'язаних із війною, в давньогрецькій і латинській мовах засвідчує наявність величезного масиву лексики на позначення військових посад, обладунків, зброї, загонів тощо.

Значення наповнення концепту ВІЙНА можна простежити на прикладі низки збережених фрагментів творів давньогрецького філософа Геракліта Ефеського, що дають загальне уявлення про семантичні складові цього концепту:

Із того, що перебуває у розбраті (diaferonton), найкраща гармонія [походить], і все народжується через боротьбу (kat'erin) [5:152].

Війна (polemos) – батько усього, цар усього; одним вона призначила бути богами, іншим – людьми; одних вона зробила рабами, інших – вільними [5:162].

Необхідно знати, що війна (polemos) – всезагальна, боротьба (eris) – це справедливість, і все народжується і гине через боротьбу [5:169].

Отже, із цих фрагментів можна зробити висновок про те, що у грецькому концепті ВІЙНА поняття *polemos* перебуває ближче до смислового ядра, має загальніше значення, а *eris* – це втілення загальної «війни» у конкретній суперечці двох елементів чи учасників. Певною мірою можна вважати, що Геракліт виразив актуальне для всієї давньогрецької культури розуміння війни в широкому значенні – як змагальності чи творчої конкуренції, яка на різних рівнях світобудови і суспільства врівноважує протилежності, забезпечує вічний рух і оновлення.

Античні уявлення про війну були частково актуалізовані в європейській свідомості Нового часу (XVI–XVII ст.), коли починаючи з епохи Відродження античне мислення стало культивуватися як одна з основ європейської філософії.

Мовне втілення давньогрецького концепту ми розкрили на прикладі збережених текстів Геракліта. Вербалізацію концепту ВІЙНА в європейській філософській думці розглянемо на прикладі трактату “Про громадянина” – однієї з найяскравіших праць Томаса Гоббса – визначного англійського філософа XVII століття, який розкриває своє розуміння війни як широкого і всезагального поняття, співвідносного з уявленнями давнього грека.

Трактат Гоббса “Про громадянина” був спершу опублікований латинською мовою (1642), а вже потім набув поширення в перекладі англійською мовою (1651). Тому звернемося до латинського оригіналу та англійського перекладу найвідомішого вислову Гоббса, що стосуються війни як усезагального явища.

Оригінал латинською мовою: *Ostendo primo conditionem hominum extra societatem civilem (quam conditionem appellare liceat statum naturae) aliam non esse quam bellum omnium contra omnes; atque in eo bello jus esse omnibus in omnia* [6:148].

Переклад англійською мовою: *I demonstrate in the first place, that the state of men without civil society (which state we may properly call the state of nature) in nothing else but a mere war of all against all; and in that war all men have equal right unto all things* [7:34].

Переклад українською мовою, здійснений нами: “Я вказую передовсім, що становище людини поза цивілізованим суспільством (це становище можна було б назвати “природним”) є нічим іншим як війною всіх проти всіх; до того ж, у цій війні усі мають право на все”.

Трактування Гоббсом концепту ВІЙНА значно вплинуло на розуміння війни в подальшому розвитку суспільної думки, зокрема у філософії Просвітництва.

Стаття “Війна” (Guerre) із Енциклопедії Дідро й д’Аламбера є важливим джерелом для дослідження просвітницького смислового наповнення однойменного концепту. Нас цікавить, яким чином конституювалося концептуальне поле концепту, яким було його мовне втілення. Автором статті є Луї де Лавернь, граф де Трессан [8:292].

У дусі просвітницької філософії, війни поділяються на справедливі та несправедливі (*justes – injustes*) [9:985], нападницькі та оборонні (*offensive – defensive*). Наведемо приклади мовної реалізації концепту ВІЙНА у статті.

La guerre offensive est celle dans laquelle on se propose d'attaquer l'ennemi. Dans la défensive, on a pour principal objet de résister aux efforts de l'ennemi, & de l'empêcher de faire des conquêtes. (“Нападницькою війною є така, у якій мають намір атакувати ворога. У оборонній війні за головну мету мають опиратися зусиллям ворога і завадити йому робити завоювання”).

La guerre de campagne est celle qui se fait entre deux armées opposées. A l'égard de celle des sièges, elle consiste dans l'attaque & dans la défense des places. (“Полюва війна – це така, що відбувається між двома супротивними арміями. Щодо війни з облогами, то вона полягає в атаці і обороні [захищених] місць”).

З одного боку, в аналізованій статті графа де Трессана бачимо конституювання понять у межах концептуального поля концепту ВІЙНА за принципом **бінарних протиставлень** (*justes – injustes, offensive – defensive*), що сягають первісної свідомості. В автора спостерігаємо також класифікацію типів війни за типом місцевості та розподілом сил (*полюва війна, війна з облогою*). Суто мовним вираженням концепту ВІЙНА є слова зі сфери військового вжитку, які стосуються різних аспектів концепту: *d'attaquer* (нападати), *l'ennemi* (ворог), *résister* (опиратися, оборонятися), *conquêtes* (завоювання), *armées* (армії), *sièges* (облоги), *l'attaque* (напад), *défense* (захист), *places* ([укріплені] місця).

У часи виникнення давньогерманських епічних творів дійсність цікавила людей лише в міру її насиченості подіями. А подією вважали передусім порушення миру, чвару (рос. *распря*). Тому чвари – основний зміст епічних саг, саме чвари визначають їхню внутрішню логіку і композицію [10:67–68]. Першорядну увагу до військових сюжетів засвідчують і літописи Київської Русі, зокрема “Слово о полку Ігоревім”. У додержавний період описували не війну, а сутички між окремими членами суспільства, поєдинки [10:72, 82]. Ритуально-символічні поєдинки перед битвами (пор. бій Пересвіта і Челубея перед Куликовською битвою 1380 року) або навіть замість битв (бій Мстислава з Редедєю) відігравали неабияку роль і в пізніші періоди. Подібні поєдинки широко репрезентовані у слов'янському фольклорі, зокрема казках, давньоруських билинах, українських думах.

Психологічні переживання героїв давньогерманського епосу виступають предметом опису лише тією мірою, якою вони мотивують військові події [10:80–81].

Здійснювані в процесі військових сутичок убивства описуються як речі цілком природні й законні [10:82], однак вони свідчать не про жорстокість тодішніх людей, а про виконання ними певних моральних обов'язків. У свою чергу, змістом обов'язку виступає, як правило, та або інша форма помсти – за самого себе, свого родича, коня тощо. Сила обов'язку помсти змушувала йти на будь-які ризики й жертви. Описувані вбивства могли відбуватися й не в бою, але вони були відповідними до бойових умов: убивали, як правило, тільки чоловіків, а не жінок і дітей, убивство завжди здійснювали вдень, удару зазвичай завдавали відкрито, не зі спини або прикриття, і вбивця мав одразу ж повідомити комусь про здійснене. У давньоісландській мові – мові північногерманського героїчного епосу – слово *víg* означає водночас “бій, битва” і “вбивство” [10:85, 87]. Убивства описуються в епосі не тому, що до них існував підвищений інтерес, а тому, що мирне життя не усвідомлювали як тему для оповіді [10:86].

Два значення слова *víg* – “бій” і “вбивство” – поєднувалися, суміщувалися в деяких складних словах, як-от *víghugr* “войовничий настрій”, “бажання вбивати”. Однак підкреслюють, що словом *víg* позначали не всяке вбивство, а тільки вбивство в бою або відкрите вбивство, а як юридичний термін – убивство, про яке той, хто його здійснив, оголошував негайно. Коли ж убивця не оголошував про здійснене так, як того вимагали звичаї, або вбивав сплячого, вночі та за інших недозволених обставин, то таке вбивство називалося *mord* – це слово позначало вбивство в його сучасному семантичному відтінку засудження [10:87–89].

В основі обов'язку помсти лежали давньогерманські уявлення про честь. Дослідники припускають розуміння честі і як чогось зовнішнього щодо людини, певного дару інших людей, і як чогось внутрішнього, своєрідної самоповаги, і як того й іншого водночас. Ціла низка слів давньопівнічної мови – не менше 12 – може бути перекладена сучасним словом *честь*, що свідчить про значні відмінності між давніми і сучасними уявленнями і нагадує труднощі перекладу позначень слави, щастя, душі та ін. [10:89]. У давній

англосаксонській героїчній системі цінностей, похідній від давньогерманської, найвищими чеснотами були честь, доблесть і слава, а найгіршою долею вважали забуття [11:158].

Помста в додержавному суспільстві виступає відповідником пізнішого державного покарання. Для того, щоб кровна помста була ефективною формою суспільної регуляції стосунків, вона має бути обов'язком, тобто здійснюватися незалежно від почуттів людини, її симпатій або антипатій, любові або ненависті, відчуття образи, гніву або навіть справедливості. Здійснення помсти у стані афекту вважали поганим виконанням обов'язку. Чим більше витримки виявляв месник, тим вище оцінювали його вчинок. Згідно з давньоісландським прислів'ям, “Тільки раб помщається одразу, а боягуз – ніколи”. Коли афект відсутній, утілене в помсті відчуття обов'язку виступає в чистому вигляді [10:89–91]. Оскільки кривава помста була обов'язком, то її уявляли як благо і подвиг. Вона була найкращим задоволенням для ображеного і найкращим пошануванням для вбитого. Серед чоловічих якостей найвище цінувалися войовничість, хоробрість, уміння вбивати [10:92], що, на нашу думку, свідчить про долюдські біологічні витоки агресивності як причини війни та підтверджує результати спеціального дослідження лауреата Нобелівської премії К. Лоренца [12], який інтерпретує агресію як інстинкт, властивий і людині, і тваринам.

Прийняття християнства не принесло докорінної зміни у свідомість, зокрема в погляди на війни, поєдинки й убивства: для віруючого християнина, як і для віруючого язичника, здійснити вбивство з помсти було подвигом, а не здійснити його – ганьбою. У язичницьку епоху уявлення про вбивство могли пов'язуватися з культом Одіна як бога війни, якому посвячувалися вбиті. У християнську епоху ці уявлення могли пов'язуватися з культом християнського Бога. У північногерманських сагах неодноразово оповідається про те, як той, хто збирається здійснити вбивство з помсти, звертається до християнського Бога і отримує від нього допомогу [10:94–95].

Однак давньогерманське суспільство не змогло б довго існувати, оскільки його члени швидко винищили б один одного, якби не існувало уявлення про те, що неспровоковане вбивство – зло, тобто

коли б люди не цінували миролюбності. У язичницькому храмі було заведено просити богів про урожай і мир [10:97].

Таким чином, в основі уявлень про війну, битву, бій, поєдинок у давньогерманському суспільстві (ідеологія якого в найбільш чистому й архаїчному вигляді зафіксована північногерманськими сагами) лежать уявлення про обов'язок, помсту, честь, витримку. Справедливе вбивство протиставляється несправедливому. Войовничість героїзується, однак і миролюбність високо цінується.

Англосакси успадкували від стародавніх континентальних германців уявлення про війну як священний акт космологізації Всесвіту і про підпорядкування інших сфер життя концептуальній сфері війни [11:7]. Давньоанглійські епічні тексти об'єктивують компонент етнічного міфу, який утілює та регламентує існування військового суспільства. Язичницька образно-символічна підоснова текстів та їх мілітаристична тематика сприяють протиставленню понять за віссю “користь – шкода” і “слава – забуття” [11:158].

У давньоанглійських епічних текстах досить повно представлене семантичне поле “війна”, що виявляється, серед іншого, у наявності численних лексем на позначення різновидів зброї. З другого боку, відзначається фактична відсутність елементів семантичного поля “краса”, незважаючи на те, що в лексикографічних джерелах наявна значна кількість лексем, що співвідносяться з концептом “краса” [11:26–27].

Мовний матеріал, зокрема епічні тексти, підтверджує тези М. Еліаде про те, що давні англосакси уявляли війну як священний ритуал, що охоплює всі сфери життя. Битву прирівнювали до жертвоприношення, а героїчну смерть вважали долученням до релігійного досвіду. Будь-який збройний конфлікт розглядали як підготування до вирішальної битви – Рагнареку. Екстатична природа смерті наближувала воїна до натхненного поета, шамана або провидця. А. С. Слухай вважає цілком закономірним, що концепт ВІЙНА є головним об'єктом художнього осмислення в давньоанглійській літературі, адже метою будь-якого збройного конфлікту є відновлення світу та забезпечення неперервності циклу сакральної історії [11:31].

У центрі уваги континентальних германців перебували війна та полювання, військові пісні були улюбленою формою їхньої

художньої творчості [11:110]. Давньогерманський епос відповідно до його пріоритетної тематики є всі підстави визначити як передусім військовий епос.

Що стосується давньослов'янського суспільства, то, за мовними й історичними свідченнями, основним концептом, який віддзеркалює уявлення про військові дії як внутрішньодержавного, так і міжнародного масштабу в Київській Русі виступає ПОХІД – військова експедиція (походи Аскольда, Олега, Ігоря, Святослава на Константинополь та ін.). Військові дії, зокрема походи на Візантію, виступали для Київської Русі важливим чинником легітимізації київської великокнязівської влади на міжнародній арені, оскільки після кожного походу були укладені міждержавні угоди. Похід князя Володимира на Корсунь, значною мірою ритуалізований, відіграв неабияку роль у процесі державного прийняття Руссю християнства з Візантії. Описи військової доблесті як зразка для наслідування виступали предметом і дидактичної літератури (“Повчання дітям” Володимира Мономаха), і художніх творів епічного жанру (“Слово о полку Ігоревім”). Війна виступає одним із основних мотивів і поетичного, і прозового епосу як фольклорного і літературного родів літератури.

Подібною була ситуація й у західноєвропейському Середньовіччі (Хрестові походи).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз лексикографічних джерел дозволив з'ясувати, що до кола базових лексем військової сфери, які запозичені сучасними європейськими мовами з класичних мов, належать такі слова, як *трофей, фаланга, легіон, когорта, армія, флот, диктатор, тріумф*. Ці лексеми віддзеркалюють окремі аспекти уявлень про війну й у своїй сукупності вербально репрезентують культурно-історичний досвід сучасних народів Європи, що бере початок від воєнних кампаній часів античності.

За проаналізованими фрагментами творів є підстави зробити висновок про те, що актуальне для всієї давньогрецької культури (Геракліт Ефеський) розуміння війни в широкому значенні – як змагальності чи творчої конкуренції, яка на різних рівнях світобудови і суспільства врівноважує протилежності, було частково актуалізоване в європейській свідомості Нового часу (Томас Гоббс).

У філософії Просвітництва конституювання понять у межах концептуального поля концепту ВІЙНА відбувається за принципом бінарних протиставлень.

З'ясовано, що в основі уявлень про війну, битву, бій, поєдинок у давньогерманському суспільстві лежать уявлення про обов'язок, помсту, честь, витримку. Війна у свідомості давніх германців постає як священний акт космологізації Всесвіту (А. С. Слухай), тимчасом як в уявленні східних слов'ян доби Київської Русі військові експедиції виступають як важливий чинник легітимізації київської великокнязівської влади на міжнародній арені. При цьому основним концептом, що віддзеркалює давньоруські уявлення про воєнні дії, є ПОХІД.

Перспективним видається дослідження загальних закономірностей текстуальної реалізації греко-римських, давньогерманських і давньослов'янських уявлень про війну в героїчному епосі як сфері вербалізації концепту ВІЙНА, зокрема у “Слові о полку Ігоревім”, що й стане предметом наших дальших розвідок і дозволить зробити важливі теоретичні узагальнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Красных В. В. “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? / Виктория Владимировна Красных. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 375 с.
2. Радциг С. И. Введение в классическую филологию / Сергей Иванович Радциг. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1965. – 526 с.
3. Большой Российский энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2008. – 1887 с.
4. Гиленсон Б. А. История античной литературы : [в 2 кн.] / Борис Александрович Гиленсон. – Кн. 1 : Древняя Греция. – М. : Флинта : Наука, 2001. – 416 с.
5. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Griechisch und Deutsch von Herman Diels. Erster Band. – Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1960. – 504 S.
6. *Thomae Hobbes*. Opera Philosophica qui latine scripsit Omnia / Thomae Hobbes. – Vol. II. – Londini, 1839. – 432 p.
7. *Thomas Hobbes*. De Cive. The English version / Thomae Hobbes. – Oxford : Clarendon Press, 1987. – 299 p.
8. История в Энциклопедии Дидро и д'Аламбера. – Ленинград : Наука, 1978. – 312 с.
9. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* [Електронний ресурс]. – Ф. 7, р. 985 і далі. – Режим доступу : <http://encyclopedie.uchicago.edu>.
10. Стеблин-Каменский М. И. Мир саги. Становление литературы / Михаил Иванович Стеблин-Каменский. – Л. : Наука, 1984. – 247 с.
11. Слухай А. С. Етнічний міф в образних парадигмах давньоанглійських епіко-міфологічних текстів : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Анастасія Сергіївна Слухай ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – 275 с.
12. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло) [Електронний ресурс] / К. Лоренц ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс-Универс, 1994. – Режим доступу : <http://lib.ru/PSIHO/LORENC/agressiya.txt>.